

STOPIEŃ ZURBANIZOWANIA ŚRODOWISKA, A STAN PRAKTYK RELIGIJNYCH WŚRÓD KATOLIKÓW DIECEZJI PRZEMYSKIEJ (1980 - 1990)

Wśród współczesnych procesów cywilizacyjnych czołowe miejsce zajmuje urbanizacja. Jej skala ilościowa w dobie obecnej przekracza wszystko, cokolwiek w tej dziedzinie zdarzyło się w przeszłości. Przez urbanizację w jej społecznym aspekcie rozumie się proces przyswajania sobie przez jednostki lub grupy ludzkie miejskiego stylu życia¹. Do wskaźników urbanizacji społecznej najczęściej zwykło się zaliczać takie zjawiska, jak: utrzymywanie styczności społecznych niezależnie od miejsca zamieszkania, przewaga styczności rzeczowych nad osobowymi, zanik tradycyjnej więzi sąsiedzkiej, duża ruchliwość przestrzenna i społeczna, zanik bezpośredniej kontroli społeczności lokalnej, wzrost tolerancji dla przekonań i zachowań odmiennych itp.² Przemiany tego typu ciągle narastają. Stąd też i pojęcie miejskiego stylu życia obejmuje coraz to nowe elementy. Jednakże - ogólnie biorąc - zawsze oznacza ono szeroko pojętą emancypację jednostek i grup. Bowiem miejski styl życia stwarza szeroki klimat wolności. Jest to wolność od: ciężkiej pracy na roli, ścisłych więzów rodzinnych i sąsiedzkich, nieformalnej kontroli społecznej, nudy i monotonii życia wiejskiego itp. Jest to także wolność do: wyboru różnego rodzaju wartości, awansu społecznego i kulturalnego, korzystania z rozlicznych dóbr kultury itd. Procesy urbanizacji doprowadzają do dezintegracji lub rozkładu dawnych społeczności lokalnych. Ich wpływ daje się zauważyć nie tylko w miastach i ośrodkach przemysłowych, ale także na wsi, przy czym dynamika ich rozwoju uzależniona jest głównie od stopnia otwartości środowiska.

Urbanizacja, przekształcając środowisko społeczne, pośrednio wpływa na zmiany w dziedzinie życia religijnego. Badania przeprowadzone na zachodzie Europy ujawniły pod tym względem przeważnie negatywny jej wpływ. Stwierdzono tam, iż równoległe do rozwoju urbanizacji zmniejsza się stan praktyk religijnych, prowadząc nawet do zupełnego ich porzucenia. W opaciu o badania zrealizowane w społecznościach o różnym stopniu zurbanizowania wyodrębniono w procesie odejścia od praktyk religijnych kilka etapów pośrednich, zwanych stadiami dechrystianizacji. Odpowiadają one kolejnym stadiom urbanizacji tradycyjnego środowiska wiejskiego³.

W Polsce problem przemian stanu praktyk religijnych w kontekście urbanizacji nie został jeszcze w pełni rozwiązany. Zrealizowane dotąd sondaże i badania nie przyniosły jednoznacznych rezultatów. Globalnie biorąc wskazują one na tendencję podobną do zauważonej na Zachodzie⁴. Tendencja ta zdaje się tu jednak napotykać na pewne ograniczenia czy zahamowania⁵. W tej sytuacji warto zapoznać się z wynikami nowszych badań.

Przedmiotem analiz będą rezultaty badań zrealizowanych w diecezji przemyskiej w latach 1980-1990. Uwzględni się tu sprawozdania księży proboszczów z obliczeń frekwencji we mszy św. i komunii św., przeprowadzanych we wszystkich parafiach tejże diecezji, oraz szczegółowe badania zrealizowane techniką wywiadu w 26 wybranych parafiach, dotyczące częstotliwości następujących praktyk: mszy św., komunii św., spowiedzi oraz pacierza. Te drugie badania, chociaż zostały przeprowadzone w stosunkowo niewielu

¹ Por. J. Ziółkowski, *Socjologia miasta*, Warszawa 1964, s. 18.

² Por. K. Przecławski, *Miasto i wychowanie*, Warszawa 1968, s. 26.

³ J. Laloux, *Socjologia religii środowiska wiejskiego*, w: *Socjologia religii*, red. F. Houtart, Kraków 1962, s. 63-98; por. także F. Houtart, *Społeczne i religijne oblicze miast Europy zachodniej*, w: *Socjologia religii*, dz. cyt., s. 99-121.

⁴ Por. A. Pawełczyńska, *Poglądy i praktyki religijne w polskim społeczeństwie* (Biuletyn OBOP), Warszawa 1961; tejże autorki, *Dynamika przemian kulturowych na wsi. Metoda badania głównych tendencji*, Warszawa 1966.

⁵ Por. W. Piwowarski, *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji*, Warszawa 1971.

społecznościach parafialnych, można potraktować jako reprezentatywne dla całej diecezji. Bowiem obejmują one zarówno różne jej rejony, jak i różni zurbanizowane środowiska⁶.

Biorąc pod uwagę stopień zurbanizowania badanych parafii podzielono je na cztery typy: wiejskie, podmiejskie, małomiasteczkowe (w miastach do 20 tys. mieszkańców) i miejskie (w miastach powyżej 20 tys. mieszkańców). Podanym tu kolejno typom odpowiada coraz to wyższy stan urbanizacji. Toteż - przyjmując jako hipotezę roboczą trend zmian ujawniony na Zachodzie - należałoby tu spodziewać się stosunkowo najniższego stanu praktyk religijnych w parafiach miejskich, nieco wyższego - w małomiasteczkowych, jeszcze wyższego - w podmiejskich, a najwyższego - w wiejskich.

W pierwszej kolejności przyjrzyjmy się frekwencji we mszy św. Stan dominantes w skali całej diecezji przedstawia tabela 1.

Tabela 1.

Stan dominantes w diecezji przemyskiej w latach 1980-1990 (w %)

Typy środowiska				
Rok	wieś	małe miasto	miasto średniej wielkości	ogółem
1980	59,5	62,3	50,0	56,8
1981	60,0	59,4	49,4	56,7
1982	61,1	62,7	50,9	58,6
1983	58,7	63,2	51,1	57,0
1984	60,8	60,5	51,2	57,9
1985	59,0	62,1	48,9	56,3
1990	61,8	60,2	51,0	58,3

Uwaga: W tabeli podano odsetek dominantes obliczony od ogółu katolików, a nie od liczby zobowiązanych do mszy św. W tym drugim przypadku odsetek ten byłby o kilkanaście procent wyższy.

Jak widać, w poszczególnych latach kształtuje się on podobnie, co zdaje się świadczyć o stabilizacji tej praktyki. Również zbliżone są do siebie odsetki dominantes w parafiach wiejskich i małomiasteczkowych. Obowiązek niedzielny spełnia tam ok. 60% ogółu wiernych. Natomiast w parafiach miejskich stan dominantes jest zdecydowanie niższy. W poszczególnych latach waha się on w granicach 49-51%. Zatem znaczące obniżenie stanu frekwencji we mszy św. ma miejsce dopiero w środowiskach silniej zurbanizowanych.

Spostrzeżenie to potwierdzają szczegółowsze badania dotyczące częstotliwości uczęszczania na mszę św. (tabela 2).

⁶ Imienny wykaz badanych parafii łącznie z krótką ich charakterystyką znajduje się w oddzielnej pracy autora pt. Dynamika przemian zachowań religijno-moralnych katolików w warunkach tworzenia nowych parafii (Przemyśl 1990).

Tabela 2.
Częstotliwość uczęszczania na mszę św. (w %)

Rodzaje częstotliwości	miasto średniej wielkości N=776	małe miasto N=310	wieś podmiejska N=640	wieś oddalona od miasta N=2228	razem N=3954
kilka razy w tygodniu	8,3	8,3	7,0	6,2	6,9
w każdą niedzielę	54,6	60,6	60,3	63,2	60,8
prawie każdą niedzielę	17,3	20,3	25,0	22,6	21,8
1-2 razy w miesiącu	13,7	6,5	3,9	4,1	6,1
kilka razy w roku	4,5	3,9	3,6	3,2	3,6
rzadziej	0,5	0,3	0,2	0,3	0,4
nigdy	1,0	0,6	-	0,3	0,4
brak odpowiedzi	0,1	-	-	0,1	0,1
ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Odsetek osób uczęszczających systematycznie (tj. w każdą niedzielę i częściej) jest podobnie zróżnicowany ze względu na typ środowiska jak odsetek dominantes. W miastach średniej wielkości jest on znacznie niższy (63%) niż w pozostałych środowiskach. W tych drugich kształtuje się on na podobnym poziomie niezależnie od ich typu (68 - 69%). Równocześnie zasięg respondentów uczęszczających nieregularnie i rzadko jest w miastach średniej wielkości ok. dwukrotnie wyższy niż w innych środowiskach. Wynosi tam 20%, podczas gdy w małych miastach osiąga tylko 11%, a w środowiskach wiejskich 8%.

Analiza grupy osób uczęszczających na mszę św. kilka razy w tygodniu wnoszących do poczynionych już spostrzeżeń nowe elementy. Okazuje się, że zasięg tej grupy w parafiach miejskich jest większy niż w wiejskich. Do tego samego stwierdzenia prowadzą obliczenia frekwencji zrealizowane w większości parafii (tabela 3).

Tabela 3
Stan frekwencji we mszy św. w zwykłe dni powszednie w 1980 r.

Typy środowiska	Liczba parafii	Liczba parafian	Obecni na mszy św.	
			1.	%
miasto	65	411341	11263	2,74
wieś	256	516161	9554	1,85
razem	321	927502	20817	2,24

Z obliczeń tych wynika, że w zwykłe dni powszednie uczęszcza na mszę św. na wsi 1,85% wiernych, a w miastach 74% czyli o połowę więcej. Zatem w środowiskach wyżej zurbanizowanych zmiany są dwukierunkowe. Obok zwiększania się odsetka osób zaniedbujących obowiązek niedzielny ma miejsce również wzrost odsetka osób uczęszczających na mszę św. nadobowiązkową.

Z kolei przyjrzyjmy się praktyce komunii św. Odsetek communicantes w zwykłe niedziele obliczany od ogółu wiernych osiąga zazwyczaj najwyższy poziom na wsi, nieco niższy w małych miastach, a najniższy w miastach średniej wielkości (tabela 4).

Tabela 4.

Stan communicantes w diecezji przemyskiej w latach 1980-1990 (w %)

Typy środowiska						
Rok	wieś		małe miasto		miasto średniej wielkości	
	a	b	a	b	a	b
1980	5,9	9,7	5,4	9,0	5,4	10,6
1981	5,6	9,4	5,9	10,0	5,5	11,1
1982	6,5	10,6	7,6	12,0	6,3	12,4
1983	6,7	11,4	5,8	9,3	5,9	11,5
1984	5,9	9,7	5,6	9,3	5,8	11,3
1985	6,2	10,5	5,9	9,6	5,8	11,9
1990	8,4	13,6	7,9	13,0	7,3	14,4

Uwaga: W kolumnach "a" podano odsetek communicantes obliczony od ogółu katolików, a w kolumnach "b" - odsetek communicantes obliczony od dominicanos.

Inaczej natomiast kształtuje się stan communicantes wśród samych dominicanos. Tutaj zdecydowanie pierwszą pozycję zajmują miasta średniej wielkości. Znaczący to, że w tychże miastach przystępuje do komunii św. stosunkowo największa część uczestników mszy św. Pozostałe środowiska zajmują pod tym względem niższą pozycję.

Pełniejszą informację o środowiskowym zróżnicowaniu stanu komunii św. przynosi analiza częstotliwości tej praktyki (tabela 5).

Tabela 5.

Częstotliwość przystępowania do komunii św. (w %)

Typy środowiska					
Rodzaje częstotliwości	miasto średniej wielkości N=776	małe miasto N=310	wieś podmiejska N=640	wieś oddalona od miasta N=2228	razem N=3954
prawie codziennie	2,2	2,9	2,1	1,7	1,9
ok. 1 raz w tygodniu	6,2	6,8	6,9	4,6	5,5
1-2 razy w miesiącu	10,8	9,3	11,7	17,6	14,7
kilka razy w roku	57,0	60,0	68,1	65,6	63,9
1 raz w roku	14,0	13,2	6,7	6,7	8,6
1 raz na kilka lat	7,0	4,9	4,2	0,3	0,9
ani razu od dzieciństwa	2,6	2,6	0,3	0,3	0,9
brak odpowiedzi	0,3	-	-	0,3	0,3
ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Przede wszystkim uderza tu daleko posunięta analogia do praktyki mszy św. Zasięg cotygodniowej i jeszcze częstszej komunii św. jest stosunkowo najniższy na wsi. Wynosi tam ok. 6%. W pozostałych

środowiskach jest on o ok. połowę wyższy (9%). Równocześnie wraz ze wzrostem zurbanizowania poszerza się zasięg katolików komunikujących rzadko i bardzo rzadko. Do zaniedbywania dorocznej komunii św. przyznało się w miastach średniej wielkości 10% respondentów, w małych miastach - 7%, we wsiach podmiejskich - 5%, a we wsiach oddalonych od miast - 4%. Zatem w środowiskach urbanizujących się zmiany są tu - podobnie jak w odniesieniu do mszy św. - dwukierunkowe.

Następną praktyką, na którą zwrócimy tu uwagę, jest spowiedź. Badania dotyczyły tylko częstotliwości jej wypełniania (tabela 6).

Tabela 6.
Częstotliwość spowiedzi (w %)

Typy środowiska					
Rodzaje częstotliwości	miasto średniej wielkości N=776	małe miasto N=310	wieś podmiejska N=800	wieś oddalona od miasta N=2228	razem N=4114
ok. 1 raz w miesiącu	9,9	9,7	11,8	14,3	12,7
kilka razy w roku	50,5	55,2	62,6	62,4	59,6
1 raz w roku	27,6	24,1	19,3	17,1	20,0
1 raz na kilka lat	8,5	7,4	6,0	5,8	6,5
ani razu od dzieciństwa	2,8	2,9	0,3	0,3	1,0
brak odpowiedzi	0,7	0,7	-	0,1	0,2
ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Okazuje się z nich, że stosunkowo najczęściej spowiadają się mieszkańcy wsi oddalonych od miast. Zbliżoną pod tym względem pozycję zajmuje ludność podmiejska. Znacznie rzadziej spowiadają się mieszkańcy miast małych, a jeszcze rzadziej - mieszkańcy miast średniej wielkości. Często spowiedź praktykuje: na wsi 77% badanych osób, w środowisku podmiejskim - 74%, w małych miastach - 65%, w miastach średniej wielkości - 60%. Zaś odsetek spowiadających się rzadziej niż jeden raz w roku wynosi w wymienionych środowiskach odpowiednio: 6%; 6%; 10%; 11%. Jak widać, wraz ze wzrostem zurbanizowania środowiska częstotliwość spowiedzi obniża się. Jednakże znaczny jej spadek zauważa się dopiero w miastach.

Podobnie jest zróżnicowany środowiskowo stan domowej modlitwy, popularnie zwanej pacierzem

Tabela 7. Częstotliwość odmawiania pacierza (w %)

Typy środowiska					
Rodzaje częstotliwości	miasto średniej wielkości N=776	małe miasto N=310	wieś podmiejska N=800	wieś oddalona od miasta N=2228	razem N=4114
codziennie rano i wieczór	36,6	37,4	41,1	52,6	46,2
ok. 1 raz dziennie	35,4	35,1	32,9	26,9	30,3
kilka razy w tygodniu	8,5	9,7	12,3	8,2	9,2
ok. 1 raz w tygodniu	8,8	6,8	7,0	6,3	6,9
bardzo rzadko	9,4	9,0	6,1	5,7	6,7
nigdy	1,2	1,0	0,4	0,2	0,5
brak odpowiedzi	0,1	1,0	0,2	0,1	0,2
ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Najczęściej modlą się w domu mieszkańcy wsi oddalonych od miast. Znacznie rzadziej czynią to mieszkańcy wsi podmiejskich, a jeszcze rzadziej ludność w obydwóch typach miast. Zasięg badanych osób odmawiających pacierz dwa razy dziennie wynosi w parafiach: wiejskich - 53%, podmiejskich - 41%, małomiasteczkowych i miejskich - 37%. Natomiast odsetek respondentów modlących się w domu rzadziej niż jeden raz dziennie wynosi w tychże typach parafii odpowiednio: 20%, 26%, 27%, 28%. Okazuje się zatem, że wraz ze wzrostem zurbanizowania środowiska zmniejsza się częstotliwość tej praktyki, przy czym znaczne jej obniżenie występuje już w środowiskach podmiejskich.

Przeprowadzone tu analizy nie stanowią pełnego wyjaśnienia przemian stanu praktyk religijnych w kontekście urbanizacji. Nie uwzględniają bowiem zarówno wszystkich wskaźników praktyk, jak też innych czynników, mogących - obok urbanizacji - mieć wpływ na religijność. Mimo to pozwalają na wysunięcie kilku wniosków, które traktuje się tutaj jako próbę udzielenia syntetycznej odpowiedzi na podjęty w temacie problem.

Ujawnione w toku analiz znaczne zróżnicowanie stanu praktyk ze względu na typ środowiska świadczy niewątpliwie o silnym wpływie uwarunkowań środowiskowych na te przejawy życia religijnego. Ponieważ uwarunkowania te sprowadzają się głównie do szeroko rozumianej urbanizacji, toteż można przyjąć tezę o znacznym wpływie urbanizacji na stan wypełniania praktyk religijnych.

Wpływ ten jest dość silnie zróżnicowany ze względu na rodzaj praktyki. W odniesieniu do spowiedzi i pacierza zaznaczył się on zmniejszeniem częstotliwości praktykowania. Natomiast w odniesieniu do mszy św. i komunii św. wyraził się z jednej strony wzrostem zasięgu osób zaniedbujących obowiązujące minimum tych praktyk, a z drugiej strony wzrostem odsetka wypełniających je częściej niż nakazuje Kościół. Zatem obok zmniejszania się stanu pewnych praktyk, dokonuje się intensyfikacja innych.

Okazało się ponadto, iż wpływ urbanizacji na niektóre praktyki jest empirycznie stwierdzany już na niższych stopniach zurbanizowania, podczas gdy w odniesieniu do innych praktyk uwidacznia się on dopiero w środowiskach wyżej zurbanizowanych. Zdaje się to świadczyć o różnym stopniu odporności praktyk na oddziaływanie procesów urbanizacyjnych. Do mniej odpornych należy tu zaliczyć pocierz, a do bardziej odpornych mszę św. Spowiedź i komunia św. zajmują pod tym względem pośrednie miejsce.

Różnokierunkowość wpływu urbanizacji na praktyki religijne upoważnia do ogólniejszego stwierdzenia, iż dokonujących tu zmian nie można utożsamiać z dechrystianizacją. Spostrzeżenia poczynione w tym zakresie na zachodzie Europy nie znalazły tutaj pełnego potwierdzenia. Nasuwa się stąd wniosek, iż między urbanizacją a dechrystianizacją nie zachodzi ścisły związek przyczynowy. Znaczy to, iż urbanizacja nie prowadzi z konieczności do dechrystianizacji. Faktycznie prowadzi ona jedynie do przemian religijności, których kierunek i kształt może być rozmaity.

Do osłabienia religijności urbanizacja może prowadzić zwłaszcza wówczas, gdy religijność ta nie jest zinternalizowana w jednostkach, ale oparta na sile tradycji i presji otoczenia. Tu trzeba dodać, iż znaczna część społeczeństwa polskiego cechuje się właśnie taką, słabo umotywowaną i niezinternalizowaną religijnością⁷. Toteż nic dziwnego, iż w miarę urbanizowania się środowiska, a zatem poszerzenia się granic szeroko pojętej wolności, pewna część katolików rozluźnia swój związek z religią.

Z drugiej strony urbanizacja stwarza dogodne warunki do pogłębiania religijności. Sytuacja wolności i pluralizm skłania jednostki do samookreślenia się pod względem religijnym, do przemyślenia odziedziczonej wiary i odpowiedzialnego wyboru. Również częstsze spełnianie praktyk religijnych w społeczności zurbanizowanej łatwiej uchodzi uwagi otoczenia, toteż nie naraża na zarzut bigoterii itp.

Zarysowane tu spostrzeżenia, przypuszczenia i wnioski zasadniczo odnoszą się tylko do diecezji przemyskiej. Ich przeniesienie na skalę ogólnopolską wymagałoby nowych, reprezentatywnych dla tej skali badań. Mimo to mogą one stanowić - jak się wydaje - przesłankę do wyprowadzenia szeregu wskazań duszpasterskich nie tylko o diecezjalnym zasięgu. Tutaj ograniczymy się do zasygnalizowania tylko niektórych.

⁷ Por. W. Piwowarski, *Religijność wiejska*, dz. cyt.; tenże *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym*, Warszawa 1977.

- Należałoby pogłębiać motywacje religijności. Powoływanie się na tradycję już nie wystarcza. Cechą współczesnej cywilizacji jest preferowanie nowoczesności przed tym, co tradycyjne⁸. Toteż w szeroko pojętym duszpasterstwie trzeba przesuwac akcent z tradycji ku wartościom.

- Społeczeństwo zurbanizowane charakteryzuje się pluralizmem w wielu dziedzinach życia, w tym także w sferze światopoglądu i religii. W miarę rozwoju urbanizacji stosunek społeczeństwa do religii, a także sam kształt religijności będzie się coraz bardziej różnicował. Procesu tego nie sposób zatrzymać. Nie ma powrotu do dawnego światopoglądowo-religijnego "monolitu" społeczeństwa. Stąd trzeba rozwijać ducha tolerancji dla odmiennych poglądów i zachowań, zarówno tych, które jeszcze mieszczą się w granicach katolickiej ortodoksji, jak i wykraczających poza tę ortodoksję.

⁸ Tamże, s. 56.